

Elżbieta Hajduga

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: elzbieta.hajduga@ue.wroc.pl

**MOTYWY PODEJMOWANIA PRZEZ ROLNIKÓW
POZAROLNICZEJ DZIAŁALNOŚCI GOSPODARCZEJ**

**MOTIVES FOR UNDERTAKING NON-AGRICULTURAL
BUSINESS ACTIVITY BY FARMERS**

DOI: 10.15611/pn.2018.533.09

JEL Classification: H24, H27, O13, Q19

Streszczenie: Zaspokajając swoje potrzeby dotyczące ambicji, niezależności, uzyskiwania dochodów, podejmujemy decyzję o prowadzeniu działalności gospodarczej. Motywów, które pozwolą podjąć taką decyzję, jest znacznie więcej i każdy indywidualnie je rozpatruje. Wśród rolników także można zaobserwować coraz większą chęć podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej. Działalność ta może wiązać się z wykorzystaniem nadwyżek zasobów pochodzących z gospodarstwa rolnego, ale także może pozostawać w oderwaniu od gospodarstwa i jego zasobów. Celem niniejszego opracowania było zdefiniowanie oraz opisanie podstawowych motywów podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników na podstawie analizy literatury przedmiotu. Uzupełnieniem jest prezentacja obszarów i rodzajów, w których ta działalność jest najchętniej podejmowana. Podstawowymi metodami badawczymi wykorzystanymi przez autorkę były metoda analizy i krytyka literatury przedmiotu oraz metody formalne, w tym metoda opisu tabelarycznego.

Słowa kluczowe: rolnik, motywacja, pozarolnicza działalność gospodarcza.

Summary: In the process of meeting our needs related to our ambitions, independence or earning income, the decisions are made about running a business. There are many more motives behind such decisions and everyone considers them individually. Among farmers one can also observe an increasing willingness to undertake non-agricultural economic activity. Such an activity may involve using the surplus resources from an agricultural holding, but may also be completely unrelated to a farm and its resources. The purpose of the presented study is to define and describe the basic motives of undertaking non-agricultural business activity by farmers based on the subject literature analysis. It is supplemented by the presentation of the areas and types in which this activity is most willingly undertaken. The basic research methods used by the author were: the method of analysis and criticism of the subject literature and the formal methods, including the method of tabular description.

Keywords: farmer, motivation, non-agricultural business activity.

1. Wstęp

Powodów prowadzenia własnej działalności gospodarczej jest wiele. Bez względu na rodzaj i charakter prowadzonej działalności motywy podejmowania tego typu działań mogą wynikać z aspektów pozytywnych lub negatywnych. Sami przedsiębiorcy jako podstawowe wskazują najczęściej własne ambicje, samorealizację, samospelnienie, satysfakcję. Wszyscy wskazują również na chęć zwiększenia własnych dochodów oraz maksymalizację zysku. Są to jak najbardziej motywacje o charakterze pozytywnym, wśród negatywnych można wymienić np. utratę dotychczasowej pracy, brak perspektyw na możliwość zatrudnienia na etacie.

Również wśród rolników można zaobserwować coraz większą chęć podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej. Działalność ta może wiązać się z wykorzystaniem nadwyżek zasobów pochodzących z gospodarstwa rolnego w postaci maszyn, urządzeń, pracy, ale także może być w całości oderwana od gospodarstwa rolnego i jego zasobów.

Na obszarach wiejskich poziom życia jest niższy od poziomu życia w mieście, a idzie za tym niższy poziom dochodów ludności wiejskiej i wyższe bezrobocie. Prowadzenie działalności gospodarczej pozarolniczej przez rolnika stwarza nowe miejsca pracy na obszarach wiejskich, tym samym pojawiają się nowe źródła dochodów ludności wiejskiej, co w konsekwencji prowadzi do polepszenia sytuacji materialnej i wpływa na poziom życia ludności rolniczej (por. [Ostromięcki, Zajac, Mantaj 2015, s. 41; Stańko 2009, s. 99]).

Celem niniejszego opracowania było zdefiniowanie oraz opisanie podstawowych motywów podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników na podstawie analizy literatury przedmiotu. Uzupełnieniem jest prezentacja obszarów rodzajów, w których najchętniej ta działalność jest podejmowana. Podstawowymi metodami badawczymi wykorzystanymi przez autorkę były: metoda analizy i krytyki literatury przedmiotu oraz metody formalne, w tym: metoda opisu tabelarycznego.

2. Motywy podejmowania przez rolników działalności gospodarczej, w tym pozarolniczej działalności gospodarczej

W literaturze przedmiotu w zakresie motywów prowadzenia działalności gospodarczej wyróżnia się obszar motywacji pozytywnej, która skupia się na przedsiębiorczości zorientowanej na wykorzystanie szans, na chęci uniezależnienia, samorealizacji, samospelnienia. Drugi obszar, mający źródła w motywacji negatywnej, to tzw. przedsiębiorczość wymuszona, która podejmowana jest w sytuacji utraty pracy, braku perspektyw, a przede wszystkim z konieczności pozyskania źródeł dochodów dla siebie i rodziny, chociaż ten czynnik często też jest wymieniany jako pozytywny. Należy zaznaczyć, że te przedsiębiorstwa, które powstały w wyniku motywacji po-

zytywnej, są ukierunkowane na działanie, wykorzystują szanse biznesowe, ich właściciele są aktywni, zorientowani na przyszłość, rozwijają się w sposób bardzo dynamiczny (por. [Lemańska-Majdzik 2013, s. 48-49; Duraj, Papiernik-Wojdera 2010, s. 46]). W sytuacji przedsiębiorczości wymuszonej w znacznej części przypadków firmy te z góry skazane są na porażkę. Wynika to z nastawienia właściciela, który nie ma zapału, energii i przede wszystkim chęci do prowadzenia działalności. Wiele takich podmiotów nie istnieje już po roku działalności.

Podsumowując, powody prowadzenia działalności gospodarczej można podzielić na dwie zasadnicze grupy: pozytywne i negatywne (tab. 1).

Tabela 1. Motywy podejmowania działalności gospodarczej

Motywy pozytywne	Motywy negatywne
<ul style="list-style-type: none"> • Nowy start • Otwarcie możliwości • Ciekawość • Dostrzeżenie interesujących możliwości i podjęcie próby ich wykorzystania • Potrzeba poprawienia własnego losu • Potrzeba sprawdzenia się w biznesie • Nieoczekiwany dopływ kapitału • Celowe działania z realizacją pragnień, marzeń. 	<ul style="list-style-type: none"> • Brak środków na utrzymanie • Brak satysfakcji z wykonywanej dotychczas pracy • Utrata pracy • Bezrobocie • Problemy w firmie • Obawa przed utratą pracy, w sytuacji gdy przyszły przedsiębiorca podejrzewa zwolnienie z dotychczasowej pracy • Zmiana sytuacji rodzinnej, np. rozwód, małżeństwo • Alternatywa dla zmiany miejsca zamieszkania w związku z przymusową migracją zarobkową.

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Lemańska-Majdzik 2013, s. 49; Glinka 2007, s. 25; Szarucki, Ericsson, Larsson 2007, s. 32].

Wszystkie wskazane powody odnoszą się również do rolników, którzy podejmują decyzję o rozpoczęciu i prowadzeniu pozarolniczej działalności gospodarczej. O ogromną rolę, jeśli nie najważniejszą, odgrywa chęć zwiększenia dochodów rodziny. Coraz mniej gospodarstw rolnych pozyskuje dochody tylko z rolnictwa, coraz większe znaczenie mają dochody uzyskiwane z innych źródeł, np. z pracy najemnej lub prowadzenia własnej pozarolniczej działalności gospodarczej. Chęć osiągnięcia zysków z działalności ma charakter jak najbardziej pozytywny, pod warunkiem że nie dąży się do tego celu za wszelką cenę. Celem samym w sobie nie powinno być pomnażanie pieniędzy, tylko możliwość realizacji własnych ambicji, wykorzystanie dostępnych możliwości, zaspokajanie potrzeby kreatywności, a przy okazji osiągnięcie zysku. W działalności gospodarczej prowadzonej przez rolnika dużą rolę odgrywają nadwyżki zasobów. Dotychczasowe badania pokazują, że rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników uzależniony jest od czynników o charakterze mikro- i makroekonomicznym (por. badania: [Kołodziejczyk 1998; Hybel 2000; Pietrzyk 2006; Czudec 2009; Duczkowska-Małysz 2009 (za: [Ostromęcki, Zajac, Mantaj 2015])). W ramach pierwszej grupy można wyodrębnić m.in.:

- jakość czynnika ludzkiego – poziom wykształcenia ludności rolniczej; jest to czynnik determinujący otwartość rolnika na zmieniające się otoczenie; rolnicy lepiej wykształceni wykazują większą skłonność do poszukiwania i wdrażania nowych rozwiązań (por. [Kołoszko-Chomentowska 2008, s. 79-80]);
- jakość czynników ekonomiczno-produkcyjnych oraz technicznych w ramach gospodarstwa rolnego;
- rozwój otoczenia rolnictwa oraz sytuacja na rynku pracy.

Wśród determinant o charakterze makroekonomicznym można wskazać tempo wzrostu gospodarczego, dostępność do kredytów, ich oprocentowanie, opodatkowanie itp.

Wśród innych czynników, które determinują decyzję o podjęciu przez rolnika działalności gospodarczej, można wyróżnić (por. [Góral (red) 2015, s. 92]):

- położenie regionalne gospodarstwa rolnego – rolnicy z obszarów górskich częściej decydują się na podejmowanie pozarolniczej działalności gospodarczej aniżeli ci z obszarów nizinnych;
- mobilność siły roboczej – możliwość zatrudnienia odpowiednich osób do swojej działalności w zależności od jej rodzaju;
- faza cyklu życia rodziny rolnika – rolnicy młodszy na ogół wykazują większe zainteresowanie dodatkowym źródłem dochodów, mają większą skłonność do ryzyka w związku z podejmowaną działalnością pozarolniczą;
- planowane oraz prowadzone inwestycje w gospodarstwie rolnym – jest to uzależnione od rodzaju samego gospodarstwa (czy dominuje produkcja roślinna czy zwierzęca); na ogół rolnicy, którzy zajmują się produkcją roślinną, częściej podejmują działania poza rolnictwem, które mogą wspierać inwestycje w gospodarstwie rolnym, natomiast rolnicy z gospodarstw, w których dominuje rolnicza produkcja zwierzęca, nie liczą na dofinansowanie inwestycji w gospodarstwie rolnym z tytułu działalności pozarolniczej, która na ogół jest prowadzona w ich przypadku w mniejszej skali [Ostromięcki, Zajac, Mantaj 2015, s. 47];
- stopień subsydiowania gospodarstwa rolnego;
- polityka rolna – warto wspomnieć, że w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) wspiera się działania polegające na podejmowaniu pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników; Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 [MRiRW 2014] wyodrębnia działanie oraz poddziałanie w zakresie pomocy na rozpoczęcie pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich; po spełnieniu odpowiednich warunków jest możliwość uzyskania premii w wysokości 100 000 zł, która płatna jest w dwóch transzach – 80% i 20%; jest to dosyć istotny dla rolnika lub jego rodziny bodziec do podjęcia działalności gospodarczej poza rolnictwem;
- typ rolniczy oraz klasa wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego¹ – jak już wspomniano, rolnicy, w których działalności rolniczej przeważa produkcja ro-

¹ Wielkość ekonomiczna określona jest sumą standardowych nadwyżek bezpośrednich wszystkich działalności występujących w gospodarstwie rolnym.

ślinna, chętniej podejmują dodatkowo pozarolniczą działalność gospodarczą, jeśli chodzi o wielkość ekonomiczną gospodarstwa rolnego, to w zdecydowanym stopniu ta działalność podejmowana jest w gospodarstwach o tzw. słabej żywotności ekonomicznej.

Znając motywy podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników, można zobrazować rodzaje, skalę i zróżnicowanie obszarowe i na poziomie regionalnym działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników.

3. Skala, rodzaje i zróżnicowanie działalności nierolniczej prowadzonej przez rolników

W latach 2010-2016 liczba gospodarstw rolnych w Polsce zmniejszyła się z 1 509 148 do 1 410 704, czyli o 6,52% [Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2018]. Wśród nich były te gospodarstwa, które poza działalnością rolniczą uzyskują dochody także z innych źródeł (tab. 2).

Tabela 2. Główne źródło dochodów gospodarstwa rolnego poza działalnością rolniczą (w %)

Wyszczególnienie	Rok 2013	Rok 2016
Praca najemna	49,5	45,7
Emerytury i renty	30,9	31,5
Działalność pozarolnicza	15,1	15,2
Pozostałe (niezarobkowe)	4,5	7,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Charakterystyka gospodarstw... 2017].

Prawie 50% dochodów gospodarstwa rolnego pochodzi z pracy najemnej, a 1/3 – z emerytur i rent (oczywiście poza działalnością rolniczą). Z pozarolniczej działalności gospodarczej dochody uzyskuje 15% gospodarstw rolnych i na przestrzeni lat 2013-2016 odsetek tych gospodarstw pozostał praktycznie na tym samym poziomie. W 2016 roku ich liczba wynosiła 214 447 [Charakterystyka gospodarstw... 2017].

Liczbę gospodarstw rolnych, w których wystąpiły dochody z tytułu prowadzenia działalności pozarolniczej, ale związanej z gospodarstwem rolnym oraz rolniczej, według grup obszarowych prezentuje tab. 3.

Najwięcej gospodarstw rolnych – 309 941, tj. 22%, posiada od 5 do 10 ha powierzchni użytków rolnych, najmniej gospodarstw rolnych posiada więcej niż 100 ha. Jest ich 12 116, co stanowi 0,86% ogółu. Niemalże analogicznie przedstawia się sytuacja w obszarze tych gospodarstw rolnych, które podejmują działalność inną niż rolniczą, ale związaną bezpośrednio z gospodarstwem rolnym. Najwięcej takich gospodarstw jest dokładnie w tym samym przedziale, czyli od 5 do 10 ha powierzchni użytków rolnych. Jest to 7 713 gospodarstw, co stanowi 18,9%. Najmniej natomiast tym razem to gospodarstwa do 1 ha – 870 gospodarstw, czyli 2,13%.

Tabela 3. Liczba gospodarstw rolnych, w których wystąpiły dochody z tytułu prowadzonej działalności pozarolniczej (związanej z gospodarstwem rolnym) w roku 2016 według grup obszarowych

Wyszczególnienie		Gospodarstwa rolne prowadzące wyłącznie działalność rolniczą	Gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą oraz inną niż rolnicza, bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym
Ogółem	1 410 704	1 369 915	40 789
Powierzchnia użytków rolnych do 1 ha włącznie	22 767	21 897	870
1-2 ha	271 232	264 086	7 146
2-3 ha	201 749	196 296	5 451
3-5 ha	264 191	256 892	7 299
5-10 ha	309 941	302 201	7 713
10-15 ha	137 277	133 605	3 672
15-20 ha	66 900	64 874	2 026
20-30 ha	61 466	59 163	2 303
30-50 ha	40 556	38 803	1 753
50-100 ha	22 536	21 178	1 357
pow. 100 ha	12 116	10 917	1 199

Źródło: opracowanie własne na podstawie [*Charakterystyka gospodarstw...* 2017].

Podejmowanie działalności przez rolników, jak już wcześniej wspomniano, wynika bardzo często z powstających nadwyżek zasobów w postaci m.in. maszyn, ludzi, zasobów mieszkaniowych – te nadwyżki często determinują charakter, rodzaj podejmowanej działalności pozarolniczej. Tabela 4 przedstawia gospodarstwa prowadzące zarobkową działalność inną niż rolnicza, bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym. Najwięcej gospodarstw znalazło się w grupie „inne” – było ich ponad 20 000. W tej grupie znalazła się między innymi działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu. Zauważyć można, że na drugim miejscu znalazła

Tabela 4. Gospodarstwa prowadzące zarobkową działalność inną niż rolnicza, bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym w 2016 roku

Rodzaj działalności	Liczba gospodarstw
Agroturystyka	10 652
Rękodzieło	1 395
Przetwórstwo produktów rolnych	2 728
Akwakultura	945
Rolnicze prace kontraktowe	3 886
Świadczenie usług zdrowotnych, socjalnych, edukacyjnych	1 143
Inne	20 040

Źródło: opracowanie własne na podstawie [*Charakterystyka gospodarstw...* 2017].

się działalność agroturystyczna – świadczyły ją 10 652 gospodarstwa, co stanowi 26,11%. W tego typu działalności jest możliwość wykorzystania nadwyżek mieszkaniowych/lokalowych w ramach gospodarstwa rolnego i osiągnięcia w ten sposób dodatkowych dochodów.

Najmniejszy odsetek stanowiła działalność polegająca na uprawie roślin i hodowli zwierząt w środowisku wodnym, czyli akwakultura (było to zaledwie 2,3%). Liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą była także zróżnicowana pod względem regionalnym. Dane zawarte w tab. 5 dotyczą wszystkich rodzajów działalności pozarolniczej prowadzonej przez rolnika.

Tabela 5. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według dochodów i województw w 2016 roku

Wyszczególnienie	Gospodarstwa rolne, w których wystąpiły dochody z tytułu działalności pozarolniczej	
	liczba	odsetek
Ogółem – Polska	214 447	100
Dolnośląskie	9 670	4,5
Kujawsko-pomorskie	9 599	4,5
Lubelskie	23 077	10,8
Lubuskie	3 713	1,7
Łódzkie	19 427	9,1
Małopolskie	22 172	10,3
Mazowieckie	32 410	15,1
Opolskie	4 852	2,3
Podkarpackie	18 930	8,8
Podlaskie	11 810	5,5
Pomorskie	7 740	3,6
Śląskie	10 339	4,8
Świętokrzyskie	9 960	4,6
Warmińsko-mazurskie	8 066	3,8
Wielkopolskie	17 140	8,0
Zachodniopomorskie	5 541	2,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie [*Charakterystyka gospodarstw...* 2017].

Wśród powodów przestrzennego zróżnicowania motywów podejmowania działalności pozarolniczej można wskazać między innymi ogólne warunki przyrodnicze do rozwoju funkcji rolniczej, w tym jakość gleb. Im mniej korzystne warunki przyrodnicze, np. krótki okres wegetacji, im niższa waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej, wyższa podatność gleb na erozję wodną i wietrzną, tym chętniej podejmowana jest działalność pozarolnicza (por. [Heldak 2010, s. 11-12]). Ponadto wśród obszarów wiejskich znajdują się też takie, które są wiejskie tylko z formalnego punktu widzenia, a tak naprawdę zatracają swój charakter. Są to tereny zlokalizo-

wane wokół największych miast. Coraz częściej spełniają one funkcje mieszkaniowe i rekreacyjne. Przeprowadzona analiza wskazuje, że największą aktywnością w obszarze pozarolniczej działalności gospodarczej wykazują się rolnicy z województwa mazowieckiego – 15,1%. Liczba wszystkich gospodarstw rolnych (prowadzących działalność pozarolniczą i jej nieprowadzących) w tym województwie też jest największa; wynosi 212 917. Na drugim miejscu plasuje się województwo lubelskie – 10,8%, a na trzecim – małopolskie – 10,3%. Tutaj analogicznie związane jest to z liczbą gospodarstw rolnych w ogóle – odpowiednio jest to 179 994 i 139 923 [*Charakterystyka gospodarstw...* 2017]. Najmniejszą aktywność wykazują rolnicy w województwie lubuskim (zaledwie 1,6%), ale tutaj też jest najmniejsza liczba gospodarstw rolnych w ogóle – 20 236 [*Charakterystyka gospodarstw...* 2017].

4. Zakończenie

Wśród przyczyn podejmowania przez rolników działalności gospodarczej innej niż rolnicza można wyodrębnić te, które wynikają z chęci zostania przedsiębiorcą, np. zaspokajania potrzeb uznania, rozwoju osobistego, niezależności czy osiągnięcia sukcesu finansowego, a także przyczyny stanowiące dla rolnika okazję do zostania przedsiębiorcą, np. możliwość skorzystania z bezzwrotnych pożyczek, dotacji. Można również wskazać te bardziej prozaiczne, czasami wymuszone, np. osiągnięcie dodatkowych dochodów.

Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w strukturze źródeł utrzymania ich rodziny jest coraz bardziej znaczący i w opinii rolników jest ważnym czynnikiem podjęcia decyzji o prowadzeniu tego typu działalności (por. [Ostromęcki, Zając, Mantaj 2015, s. 58]).

Skala oraz charakter podejmowanych przez rolników działań w zakresie pozarolniczej działalności gospodarczej uwarunkowane są wieloma czynnikami, które mogą determinować motywy podejmowania działalności innej niż rolnicza. Część z nich uzależniona jest od rolnika (np. wykształcenie, wielkość gospodarstwa rolnego, typ produkcji), a na niektóre rolnik nie ma wpływu, np. lokalizacja gospodarstwa rolnego, odległość od dużych miast.

Na podstawie przeprowadzonych analiz można stwierdzić, że pozarolnicza działalność gospodarcza prowadzona przez rolnika ma znaczenie dla funkcjonowania małych obszarowo gospodarstw rolnych, stanowiąc dodatkowe dochody tego gospodarstwa. Są to gospodarstwa o powierzchni od 5 do 10 ha. Na drugim miejscu (z liczbą mniejszą o 414) są gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych od 3 do 5 ha. Najchętniej dodatkowych źródeł dochodów poszukiwali rolnicy z województw: mazowieckiego, lubelskiego oraz małopolskiego. Najmniejszy odsetek prowadzonej nierolniczej działalności gospodarczej był w województwach: lubuskim, opolskim oraz zachodniopomorskim. Jest to ściśle powiązane z liczbą gospodarstw rolnych w tych województwach w ogóle. Najwięcej gospodarstw rolnych znajduje się w województwach: mazowieckim, lubelskim, małopolskim, a najmniej właśnie w lubuskim, opolskim i zachodniopomorskim.

Literatura

- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016, 2017*, GUS, Warszawa, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/charakterystyka-gospodarstw-rolnych-w-2016-r-,5,5.html>.
- Czudec A., 2009, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Duczowska-Małysz K., 2009, *Nowe funkcje obszarów wiejskich – usługi publiczne*, [w:] *Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa*, red. K. Duchowska-Małysz, A. Szymecka, SGH, Warszawa.
- Duraj J., Papiernik-Wojdera M., 2010, *Przedsiębiorczość i innowacyjność*, Difin, Warszawa.
- Glinka B., 2007, *Kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości w Polsce*, PWE, Warszawa.
- Góral J. (red.), 2015, *Subsydia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych (1)*, IERiGŻ, PIB, Warszawa.
- Heldak M., 2010, *Zróżnicowanie działalności rolniczej na obszarach wiejskich Dolnego Śląska*, [w:] *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, 2/2010, PAN, Kraków, s. 11-21.
- Hybel J., 2000, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw*, [w:] *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Siedlce.
- Kołodziejczyk D., 1998., *Pozarolnicza działalność gospodarza w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 6, s. 59-68.
- Kołoszko-Chomentowska Z., 2008, *Wykształcenie ludności rolniczej jako determinant rozwoju rolnictwa*, *ZN SGGW, EiOGŻ*, nr 67, s. 79-85.
- Lemańska-Majdzik A., 2013, *Powody prowadzenia własnej działalności gospodarczej małych firm*, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas, Zarządzanie* 2013, nr 1, s. 48-56.
- Ostromięcki A., Zajac D., Mantaj A., 2015, *Spoleczno-ekonomiczne korzyści z prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2, IERiGŻ PIB, s. 40-60.
- Pietrzyk I., 2006, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i region w państwach członkowskich*, PWN, Warszawa.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014 -2020, 2014, MRiRW, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017, 2018, GUS, Warszawa, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rolnictwa-2017,6,11.html>.
- Stańko A., 2009, *Przedsiębiorczość jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich*, *ZN SGGW, EiOGŻ*, nr 79, s. 99-108.
- Szarucki M., Ericsson B., Larsson P., 2007, *Motywy przedsiębiorczości w Polsce i w Szwecji*, *Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa*, nr 10.